

MIKOR TEKINTHETÜNK KÉT MONDATOT EGYMÁS FORDÍTÁSÁNAK?

WHEN CAN WE ACCEPT TWO SENTENCES AS THE TRANSLATION OF EACH OTHER?

ALBERT SÁNDOR¹

A cikk azt az egyszerűnek látszó – de valójában roppant bonyolult – kérdést próbálja meg körüljárni, mikor tekinthetünk két, különböző nyelvű mondatot egymás fordításának. Ezt a kérdést nem a fordítástudománynak, hanem az olvasónak, a befogadónak kell eldöntenie, és a választ nagymértékben befolyásolja egy sor szubjektív tényező (pl. a befogadó belső normái, általános műveltsége, nyelvtudása, szövegérzékenysége stb.), de függ olyan tényezőktől is, hogy különálló (kontextus nélküli) mondatokról vagy egy szövegben szereplő mondatról kell-e döntenünk, valamint hogy emberi vagy gépi fordításról van-e szó. A cikk nem akar választ adni a címben megfogalmazott kérdésre, inkább konkrét nyelvi példákon keresztül próbálja meg érzékeltetni az egész problémakör bonyolultságát.

Kulcsszavak: filozófiai kérdés, rendszermondat/szövegmondat, emberi fordítás/gépi fordítás, tárgynyelvi mondat/metanyelvi mondat, stílus, ekvivalencia

The article aims at elaborating the seemingly simple, but in fact, rather complicated question: when can we accept two sentences from different languages as the translation of each other? This question should not be answered by translation theory but actually by the reader, the receiver himself. The answer depends on a lot of factors: subjective ones, such as the inner norms of the receiver, his general level of education, the level of language knowledge, sensitivity towards the text, etc. and other factors, for example, whether these two sentences are without context, or whether the translation is made by a translator or a machine. The article does not aim to answer the question in the title but rather it aims to show through real examples to what extent the topic is complicated.

Keywords: philosophical question, decontextualized sentence vs. contextualized sentence, human translation vs. machine translation, object language sentence vs. metalinguistic sentence, style, equivalence

Bevezetés

Honoré de Balzac francia író *Elveszett illúziók* című regényében szerepel egy Matifat nevű könyvkereskedő, akiről azt mondja az egyik szereplő: annyira buta és műveletlen, hogy leveleiben „... a *szívfájdalmat* ‘ly’-nal írja”.² Miért olyan furcsa ez a mondat? Azért, mert a *szívfájdalom* szó *ly*-nal való leírása nem francia, hanem *magyar* helyesírási hiba, lévén hogy a francia ábécében nincs *ly*! Persze az átlag magyar olvasó ezen nem fog fennakadni,

¹ ALBERT SÁNDOR

egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem
Francia Nyelvi Tanszék
6722 Szeged, Egyetem u. 2–4.
linguist@freemail.hu, albert@lit.u-szeged.hu

² A bibliográfiai adatokat itt mellőzzük, mert okfejtésünk szempontjából nincs jelentőségük. Az olvasó megtalálja őket 2011-es könyvünk bibliográfiájában (Albert 2011: 293).

tisztában van vele, hogy nem az eredeti, francia nyelvű regényt, hanem annak – Benedek Marcell által készített – magyar műfordítását olvassa, de a nyelv és a fordítás problémái iránt érzékeny olvasót elgondolkodtathatja ez a mondat. Vajon hogy hangozhat az eredeti műben? **Minek** a fordítása a magyar mondat? A francia eredeti szövegben azt olvassuk, hogy a könyvkereskedő „... écrit *gamet* pour *jamais*”, vagyis a *jamais* [‘soha’] szót *gamet*-nak írja. Mivel *gamet* szó nincs a francia nyelvben, ez a hiba szinte az írástudatlansággal egyenlő, hiszen a kétféle írásmód még csak nem is azonos hangzású (homofón) alak. De miért nem felelt meg a magyar fordítónak is az a megoldás, amit a regény angol vagy holland fordítója alkalmazott? Az angol fordításban ugyanis a nyelvileg tökéletesen pontos „... (he) writes *gamet* for *jamais*” megoldást találjuk, csakúgy mint a hollandban, ahol „... (hij) *gamet* schrijft in plaats van *jamais*” olvasható. Nem lehetett volna magyarra is úgy lefordítani ezt a mondatot: a könyvkereskedő olyan buta, hogy a „...leveleiben a *jamais* szót *gamet*-nak írja”? Természetesen lehetett volna. Csak akkor – túl azon a nem könnyen eldönthető kérdésen, **fordítása**-e ez így, ebben a formában az eredeti francia mondatnak – a fordítónak lábjegyzetben (vagy más módon) jeleznie kellett volna a francia helyesírásban járatlan magyar olvasónak, mitől, miért olyan durva helyesírási hiba ez. A műfordító azonban nem kommentátor, nem szövegmagyarázó, és nem háttér-informátor; neki nem az a dolga, hogy elmagyarázza, kifejtsse, kommentálja egy-egy szöveghely értelmét, hanem az, hogy **lefordítsa**.

Ha a kíváncsi olvasó ezek után megnézi a mű korábbi, *Vesztett illúziók* címmel 1949-ben megjelent – ugyancsak Benedek Marcell által készített – műfordítását is,³ abban az szerepel, hogy a buta könyvkereskedő a leveleiben „...a szerelmet két *l*-lel írja”. Ha netán kezébe kerül a mű 1920-ban Lipcsében megjelent gót betűs német fordítása, ott az idézett mondatrész helyén azt találja, hogy a könyvkereskedő „...von *Romego und Juliga schwärmt*” [‘Rómegó-ról és Júligáról áradozik’], a 36 évvel később Berlinben kiadott változatban pedig azt olvassa, hogy a kereskedő az egyetlen *h* betűt sem tartalmazó ‘*niemals*’ [‘soha’] szót két *h*-val írja („*niemals mit zwei h schreibt*”). Tanácstalansága csak tovább nő, ha folytatja a kutatást. A könyvkereskedő műveletlenségét a regény román és orosz fordítója is úgy érzékelteti, hogy egy létező orosz, illetve román szót – a kiejtésnek megfelelően – rossz helyesírással ír le: a *никогда* [‘soha’] szót *никагда* alakban, illetve az *in pace* [‘békében’] szót a helytelen (pontosabban ebben a formában nem létező) *impace* változatban.

Az egyre jobban elbizonytalanodó magyar olvasó kérdések tömkelegét fogalmazza meg magában. Mi ez a zavarba ejtő nyelvi változatosság? Tulajdonképpen **mit** fordít a fordító? Szavakat? Mondatokat? Szöveget? Jelentést vagy értelmet? Kommunikációs szándékot? És miért van ugyanaz a mondat ugyanattól a fordítótól még magyarul is kétféleképpen lefordítva, nem beszélve a más nyelvű fordítók által alkalmazott megoldásokról? Hogyan jutottunk el a *soha* szótól az *ly*-nal írt *szívfájdalomig*, a két *l*-lel írt *szerelemig*, a *békében* szövegig, sőt Rómeóhoz és Júliához? Az ellentétes oldalról közelítve meg a dolgot: **fordítás**nak tekinthetjük-e az eredeti *jamais/gamet* kettős szó szerinti meghagyását az angol és a holland fordításban? Melyik **a** jó, **a** helyes fordítása ennek a mondatnak? **Van-e** egyáltalán ilyen? Esetleg több ilyen is van? És ha több jó fordítás is van, ki dönti el, melyik a helyes, a pontos, a hű, a szép, a legjobb? El lehet-e ezt egyáltalán dönteni, és ha igen,

³ A regény először 1949-ben, *Vesztett illúziók* címmel jelent meg a Révai Könyvkiadónál Benedek Marcell fordításában, aki saját, korábbi fordítását a ’60-as években a Magyar Helikon gondozásában kiadott tízkötetes Balzac-összkiadás (*Emberi Színjáték*) számára átdolgozta. Azóta folyamatosan *Elvesztett illúziók* címen jelenik meg.

akkor ki, hogyan, milyen kritériumok alapján? De a rossz fordítás **is** fordítás! Vajon honnan lehet megtudni, melyik a jó fordítás és melyik a rossz? Az lenne a jó fordítás, amelyik nyelvileg pontos? És megfordítva a dolgot: a nyelvileg pontos fordítás **mindig** jó is? Mert esetünkben nyelvileg kétségtelenül az angol és a holland fordítás a két legpontosabb az összes közül. Ez lenne a két legjobb? De ezek nem igazi fordítások, hanem pusztán átkódolások. És mi a helyzet a gót betűs némettel és a két magyarral? Jó fordításai ezek az eredeti francia mondatnak? Lehet a *jamais* szó fordítása *szívfájdalom*, *szerelem* vagy *béke*? Néhány hasonló kérdés megfogalmazása után az olvasó előbb-utóbb óhatatlanul el fog jutni a címben általunk is feltett kérdéshez.

1. Néhány alapvető distinkció

1.1. A filozófiai kérdés

Most, hogy kellőképpen megbonyolítottuk a helyzetet, kezdjük előlről, menjünk vissza a „kályhához”, és próbáljunk meg egy kicsit elgondolkodni a problémán. A címben feltett kérdés lényegét tekintve **filozófiai** kérdés. A filozófiai kérdések különös ismertetőjele az a sajátos nyugtalanság, zűrzavar, amelyet ezek a kérdések kezdettől fogva kiváltanak. Az a fő baj velük, hogy képtelenek vagyunk egyértelmű, végleges választ adni rájuk. De az ilyen jellegű kérdéseken való gondolkodás, elmélkedés, filozofálás – amit a francia nyelvű szakirodalom a **théorisation**, az angol pedig a **reasoning**, **philosophizing** szóval jelöl – nem kevésbé érdekes, sőt talán még érdekesebb is, mint a végeredmény. Wittgenstein szerint a filozófiai műveknek csak kérdéseket lenne szabad tartalmazniuk, válaszokat nem. Tehát már nem a nyelvészet, nem is a fordítástudomány, hanem a **filozófia** vizein evezünk, ahol fontosabb a kérdés, a **kérdezés**, a gondolkodás által bejárt út – a gondolat hermeneutikai útja, az ún. **Denkweg** –, mint a válasz. „A filozófia *úton-levést* jelent. Kérdései lényegesebbek válaszainál, s minden kérdése további kérdést szül” – jelenti ki Karl Jaspers német filozófus (Jaspers 1987: 11). „A nyitott kérdések mindig többet jelentettek a gondolkodás számára, mint a zárt válaszok” – írja Almási Miklós is az *Anti-esztétikában* (Almási 1992: 8). És hogy mondta Joseph Joubert (1754–1824) francia filozófus? „Jobb megvitatni egy kérdést anélkül, hogy eldöntenénk, mint eldönteni anélkül, hogy megvitatnánk”.

Igy hát ebben a tanulmányban is több lesz a kérdés, mint a válasz. Célunk az, hogy elgondolkodtassunk, töprengésre készítsünk, újabb kérdések megfogalmazására ösztönözzünk, nem pedig az, hogy határozott, lezárt, kész válaszokat adjunk, megfellebbezhetetlen „végső” igazságokat nyilatkoztassunk ki.

1.2. Rendszermondattal/szövegmondattal

Mindenekelőtt tennünk kell néhány alapvető distinkciót. Az ilyen jellegű elemzést ugyanis – a közkeletű felfogással ellentétben – nem definíciókkal, hanem **distinkciókkal** érdemes elkezdni. Amint majd látni fogjuk, nem mindegy, hogy kontextus nélküli, ún. **rendszermondattokról** vagy egy szövegből kiemelt, eredetileg valamilyen **kontextusba ágyazott szövegmondatokról** beszélünk. Vegyünk először egy minden kontextus nélküli mondatot. Kérdésünk így hangzik: a hat felsorolt változat közül melyiket fogadnánk el a *Time flies like an arrow* angol mondat pontos magyar fordításának?

- (1) *Úgy repül az idő, akár a nyílvevessző.*
- (2) *Az idő úgy repül, mint egy nyílvevessző.*
- (3) *Nyílvevesszőként repül az idő.*

- (4) *Kilótt nyilvesszőként száll az idő.*
 (5) *Az idő-legyek szeretnek egy nyilat.*
 (6) *Mérd a legyek sebességét a nyilvessző sebességével.*

Az átlag magyar beszélő nagy valószínűséggel az utolsó két mondatot nem fogja elfogadni az angol mondat fordításának, az első négy közül pedig aligha fog tudni egyértelműen választani. Vagy egyformán jónak tartja őket, vagy úgy vélekedik, hogy csupán kicsiny (stiláris) különbség van köztük. Pedig az utolsó két mondat is fordítása az eredetinek, csak nem ember, hanem gép produkálta őket. Az első következtetést máris levonhatjuk: **nem mindegy**, hogy **ember vagy gép** által létrehozott fordításról kell döntenünk. Az ember – amint majd látni fogjuk – teljesen más módon fordít, mint a gép; a gép sok olyan, abszurdnak tűnő fordítást is képes produkálni, amelyek az embernek meg sem fordulnának a fejében. A különbségek egyáltalán nem elhanyagolhatók (erre az **1.2.** alpontban még visszatérünk).

Nézzünk még egy példát. Most azt próbáljuk meg eldönteni, hogy a *You could be mine* angol mondat alábbi magyar fordításai közül melyik származhat embertől, és melyik géptől.

- (7) *Enyém lehetnél.*
 (8) *Légy az enyém!*
 (9) *Te is lehetsz bányá.*

Inkább a (7) és a (8) mondatot fogadnánk el emberi fordításnak, a (9)-et pedig gép által produkálnak, de nem így van. A (9) mondat sem gépi produktum: egy régi egyetemi felvételi írásbeli dolgozat szövegfordításos részében találtuk. Itt rögtön két következtetést is megfogalmazhatunk: (a) az első pillantásra abszurdnak tűnő megoldások is elképzelhetők **mint fordításai** az adott idegen nyelvű mondatnak, és (b) **nem mindig** lehet egyértelműen eldönteni, hogy a fordítás emberi vagy gépi produktum-e. Vannak esetek, amikor erre a kérdésre teljesen egyértelmű a válasz, máskor inkább csak nagy valószínűséggel gondoljuk valamelyiknek, de az is előfordulhat, hogy bizonytalanok vagyunk, és úgy érezzük, mintha sötétben tapogatóznánk. Nézzünk mindhárom esetre egy-egy példát, még mindig a kontextus nélküli mondatoknál maradva:

A *Je suis né d'une cigogne* ['kb. *A gólya hozott*'] filmcím – Tony Gatlif 1999-es filmje – a *Szines RTV* című rádió- és tévéújság 2004/47-es számában a *Cigányanyától születtem* címmel jelent meg. Egy ilyen „megoldás” csakis emberi „alkotás” lehet, gép soha nem hozna létre ilyet. Most már csak az a kérdés, hogy a *Cigányanyától születtem* cím **fordítása-e** az eredeti francia címnek? Ebben a kérdésben általában eltérnek a vélemények. Kizárólag abból az egyetlen szempontból tekinthető fordításnak, hogy a film magyar címe így jelent meg egy nyomtatott folyóiratban (ami, valljuk be, meglehetősen gyenge érv), mert egyébként a két címnek – a francia *cigogne* ['gólya'] és a magyar *cigány* szó hangzásbeli hasonlóságán túl – nyelvileg semmi köze sincs egymáshoz.⁴

⁴ Ugyanígy csak emberi alkotás lehet bizonyos regények és filmek címének – a fordító vagy a kiadói szerkesztő által történt – sokszor önkényes megváltoztatása. Thomas Hardy angol regényíró *Egy tiszta nő* című regényének eredeti címe: *Tess of the D'Urbervilles*. Christiane Rochefort francia író *Les stances à Sophie* ['Stanzák Sophie-nak/Sophie-hoz'] című regénye magyarul *Házasság párizsi módra* címmel jelent meg 1981-ben az Európa Könyvkiadónál, Réz Pál fordításában. Egy gép soha nem akarná – és nem is tudná – e művek címét magyarra így lefordítani.

Az *Amour avec un grand A* [‘Nagybetűs szerelem, Szerelem nagy Sz-szel’] című ifjúsági filmsorozat 2003-ban heteken át *Szerelem nagy A-val* címmel volt hirdetve, ugyancsak a *Szines RTV*-ben, ez határeset: embertől és géptől egyaránt „kitelik” egy ilyen megoldás.

A *Légy jó mindhalálig* című Móricz-regény *fly/mouche/Fliege/μyxα* angol, francia, német, orosz stb. változata pedig kizárólag gépi „alkotás” lehet: épeszű magyar embernek soha nem jutna eszébe a *légy* igealakot (a *lenni* ige felszólító módját) ebben a regénycímbe a rovarral azonosítani. A gép azonban ezt nem tudja, és – a számítógépes nyelvészek és a programozók a megmondható – nem is olyan egyszerű feladat „megtanítani” őt arra, mikor kell a *légy* szót felszólító módban lévő igealaknak és mikor főnévnek tekintenie.⁵

A kontextussal rendelkező (ún. szövegmondatok) esetében még nehezebb a döntés. Ennek illusztrálására nézzünk meg most egy olyan mondatot, amelyet egy regényből – és annak különböző nyelvű fordításaiból – vettünk. Próbáljuk megállapítani, hogy az alábbi mondatok közül melyik lehet az eredeti (mert akkor a többi értelemszerűen fordítás). A mondat nyersfordítását mindenütt szögletes zárójelben adjuk meg.

(10) *Puisque le père vendait des biscuits contre les vers, il aurait dû en faire manger à son fils.*

[‘Mivel az apa bélféreghajtó kekszet árult, valószínűleg megegette vele a fiát.’]

(11) *Der Vater, der Mittel gegen Würmer verkaufte, hätte sie seinem Sohn geben sollen.*

[‘Az apa, aki bélféreghajtó kekszet árult, valószínűleg adott belőle a fiának.’]

(12) *His father sold pills to cure flatulence. He ought to have given some to his son!*

[‘Az apja pirulákat árult felpuffadás ellen. Valószínűleg beadott a fiának valamennyit.’]

(13) *Il padre vendeva biscotti contro i vermi, poteva darne un po’ anche al figlio.*

[‘Az apa bélféreghajtó kekszeket árult, adhatott a fiának is egy kicsit.’]

(14) *Его отец торговал слабительным, жаль, что не прочистил сыну мозги.*

[‘Az apja hashajtókkal kereskedett, kár, hogy nem tisztította ki a fia agyvelejét.’]

(15) *Zijn vader verkocht pillen tegen wormen, die had hij zijn zoon moeten laten slikken.*

[‘Az apja, aki bélféreghajtó pirulákat árusított, valószínűleg lenyeletett egyet a fiával is.’]

(16) *Az apja patikus volt, ő pedig antipatikus.*

Az eredeti szövegmondatok, a (10) ezúttal is az *Elveszett illúziók* című regényből való. A (11)-től (16)-ig ennek a mondatnak a német, angol, olasz, orosz, holland és magyar fordításai.⁶ A (16) kivételével mindegyiket könnyen elfogadhatjuk az eredeti francia mondat fordításának, a magyar mondattal kapcsolatban azonban – amint azt a néhány évvel

⁵ Ez a Móricz-regény annak idején az NDK-ban a sokat mondó *Mischi und das Kollegium* címmel jelent meg. Nem csoda, hogy az akkori német olvasók számára ez az általuk egyébként rendkívül mulatságosnak tartott regény fiatal kollégisták öneledt szórakozásairól, kölcsönös átveréséről, jópofaságairól szólt.

⁶ A bibliográfiai adatokat ezúttal is mellőzzük (lásd őket Albert 2011: 293).

ezelőtti saját felméréseim igazolták – erősen megoszlanak a vélemények.⁷ A mi gondolatmenetünk szempontjából az a lényeges, hogy míg az utolsó mondat **lehet** az eredeti francia mondat magyar fordítása, ez „visszafelé”, vagyis ellenkező irányban aligha volna elképzelhető! Gyakorlatilag nulla a valószínűsége annak, hogy ha a (16) *Az apja patikus volt, ő pedig antipatikus* mondatot visszafordítjuk franciára, akkor e művelet eredményeképpen az idézett Balzac-mondatot fogjuk kapni. Ez a példa átvezet minket a második fontos distinkció megfogalmazásához.

1.3. Ember/gép

Az emberi és a gépi fordítás közötti legfontosabb különbséget úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a gép **nyelvet** fordít, az ember pedig **szöveget**. A gép igazából nem fordít, hanem nyelvi egységeket **kódoz át** egyik nyelvi rendszerből a másikba oda-vissza, mindig ugyanúgy, minden változtatás nélkül. Az ember azonban nem nyelvet, hanem **szöveget** fordít: fordítás előtt meg kell értenie és értelmeznie kell a szöveget. Effajta – szövegmegértő, szövegtelmező – tevékenységet a gép nem végez. Az ember soha **nem teljesen ugyanúgy** fordít: ha többször is lefordítja ugyanazt a szöveget, akkor a különböző időpontokban létrehozott célnyelvi produktumai nem lesznek teljesen egyformák. Ha a gép produktumát „visszafordítjuk” az eredeti nyelvre, akkor az utolsó szóig, az utolsó írásjelig minden esetben pontosan ugyanazt a forrásnyelvi mondatot fogjuk visszakapni. Az emberi fordítás azonban mindig egyirányú: a célnyelvi mondatot visszafordítva általában más mondatot kapunk, mint ami az eredetileg volt. A gép óriási előnye az emberrel szemben az, hogy soha nem fárad el, és – az emberhez képest – hihetetlenül gyors. Az emberi fordító esetében viszont mindig számításba kell venni az ún. „emberi tényezőt”: életkorát, személyiségjegyeit, megszerzett gyakorlatát, asszociációs kapcsolatainak kiépítettségét, idegpályáinak telítettségét, koncentrálókéességét, fáradtsági szintjét stb. Ezek a tényezők a gép esetében szóba sem jönnek.

Következtetésünket így fogalmazhatjuk meg: a géppel ellentétben az ember mindig **egy irányban** fordít, és ha az általa produkált mondatot „visszafordítjuk”, akkor az esetek túlnyomó részében nem pontosan ugyanazt a forrásnyelvi mondatot kapjuk vissza. Mint a fenti Balzac-mondat esetében láttuk, olykor meglehetősen nagy lehet a nyelvi távolság a forrásnyelvi és a célnyelvi mondat szemantikai tartalma között.

1.4. Azonos/különböző nyelvcsalád

Bonyolítja a dolgot – és erről nemcsak a műfordítók, de a szakfordítók is gyakran hajlamosak megfeledkezni –, hogy a nyelvek nem egyforma szerkezetűek: nehezebb a fordító dolga, ha **eltérő nyelvcsaládokhoz** tartozó nyelvekkel áll szemben. Nagyon egyszerűen megfogalmazva: nehezebb japánról angolra, thai nyelvről spanyolra, franciáról kínaira stb. fordítani, mint németről hollandra vagy spanyolról olaszra, és nemcsak a kulturális különbségek miatt! Ezért a fordítás során a fordítónak bizonyos esetekben nem csak szavakat, hanem nyelvrendszert is váltania kell. Mi általában indoeurópai struktúrájú

⁷ Az idézett fordítások közös sajátossága, hogy nem távolodnak el annyira az eredeti mondat szemantikai tartalmától, mint a magyar műfordítás. Érdekes módon Benedek Marcell (szerintünk zseniális) megoldása nem váltott ki egyértelmű tetszést az ebben a felmérésben részt vevő francia szakos egyetemi hallgatók körében. Egyesek szerint a fordítónak nem volt joga ennyire megváltoztatni a mondat eredeti lexikális jelentését: ez jól tükrözi, mennyire szubjektív mindenfajta olvasói megítélés, elfogadottság.

nyelvekből fordítunk finnugor struktúrájú magyar anyanyelvünkre, és ez olykor megnehezíti a fordító dolgát. Ezt az ismert graffitit például:

(17) *This is the first day of the rest of your life.*

a legtöbb indoeurópai nyelvre szinte morfémaszinten át lehet kódolni:

(18) *C'est le premier jour du reste de ta vie.*

(19) *Das ist der erste Tag vom Rest deines Lebens.*

(20) *Это первый день остатка твоей жизни.* stb.

Magyarra is le lehet fordítani szinte szó szerint, nagyjából így:

(21) *Ez a nap életed maradékának első napja/kezdeté* stb.

Mégis, ennek a mondatnak az igazán szép, magyaros fordítása talán inkább úgy hangzana, hogy:

(22) *Ma kezdődik életed hátralévő része.*

Ebben a formában található a magyar graffiti-gyűjteményekben, annak ellenére, hogy nyelvi szempontból sokkal pontatlanabb, mint az előbbieket: az eredeti mondatban nem szerepel sem a *ma*, sem a *kezdődik*, sem a *hátralévő*, sem a *rész* szó. Mindazonáltal az *Ez a nap életed maradékának első napja/kezdeté* mondatok is **fordításai** az eredeti angol mondatnak, hiszen nem szívesen jelentenénk ki, hogy nem azok. Ez is azt bizonyítja, hogy nem lehet egyértelműen eldönteni, milyen alapon, milyen szempontok, milyen kritériumrendszer alapján tekintünk egy nyelvi egységet (mondatot vagy szöveget) egy más nyelvű nyelvi egység fordításának.

A problémát az jelenti, hogy nagyon sokféle szempont alapján feleltethető meg egymásnak két, különböző nyelvű nyelvi egység (általában mondat vagy szöveg). Melyik magyar mondatot kell tekintenünk például az *Are you pulling my leg?* angol mondat fordításának? Szó szerinti fordítása így hangzik: *Húzod a lábamat?* De a szótárak szerint azt jelenti, hogy *Ugratsz? Viccelsz velem?* Egy modern amerikai regény magyar fordításában ebben a formában is előfordult: *Szívatsz?* (Jó példája ez annak, hogy a célnyelvi változatok mennyire követik a nyelv állandó változását.) Ezek szerint a *Húzod a lábomat?* nem lenne fordítása az angol mondatnak? De ha ez nem fordítás ez, akkor vajon mi?⁸

Megnehezíti a fordító dolgát, hogy az ilyen mondatok általában valamilyen **beszédszituációban** hangzanak el, és a megfelelő célnyelvi mondat fordításakor a fordítónak ezt a körülményt is figyelembe kell vennie (ki mondja az adott mondatot, kinek, milyen beszédszituációban? stb.). A francia *Très stylé!* [*'Nagyon stílusos!'* / *'Van stílusod!'*]

⁸ Nem tudunk itt részletesen belemenni annak a problémának a tárgyalásába, fordításnak tekinthetjük-e az olyan célnyelvi megfelelőt, amely **stílus**, **nyelvi szint** szempontjából alatta vagy felette van az eredeti mondat/szöveg nyelvi regiszterének (vulgárisabb vagy emelkedettebb stílusú, mint amilyen a forrásnyelvi). A fordító számára ilyen esetekben szinte leküzdhetetlen akadályt jelent, ha az eredeti szöveg nyelvi regisztere hiányzik (esetleg hiányosan van meg, vagy nem ugyanúgy van meg) a célnyelvben.

mondatot egy regény tizenéves szereplője mondhatja a másik tizenéves szereplőnek magyarul akár úgy is, hogy *Nagyon pöpec!*, de furcsán hangozna ebben a formában egy hetvenéves nagymama szájából.

Íme még egy, francia nyelvű példa. A *La foire n'est pas sur le pont* francia mondás szó szerinti fordítása: *A vásár nem a hídon van*. A szótárakban, gallicizmus-gyűjteményekben ezt a magyar megfelelőt találjuk rá: „kb. *nem hajt/nem kerget a tatár*”. A kicsit gyanús „kb.” kitétel ellenére a mondat által kifejezett **kép** egyértelmű: ha a hídon van a kirakodóvásár, akkor igyekezni kell, hogy odaérjünk, mert a vásárolók nem foglalhatják el túl sokáig a hidat. De mivel a mondás szerint a vásár nem a hídon van, nem kell sietnünk, van időnk, ráérünk. Mit csináljon a fordító, hogyan fordítsa le, ha ez a mondat egy olyan szövegben bukkan fel, amely a tatárjárás előtti középkorban játszódik, abban az időben, amikor a tatárok még nem rohanták le fél Európát, a hídi vásárok viszont igencsak gyakoriak voltak? És melyiket tekintjük az eredeti francia mondás magyar **fordításának**? Azt, hogy *A vásár nem a hídon van*, vagy azt, hogy *Nem hajt a tatár*? Vagy mind a kettőt egyszerre?

1.5. Tárgynyelvi/metanyelvi mondat

Annak a kérdésnek az eldöntése, hogy mi számít egy másik mondat fordításának, a **metanyelvi** mondatok esetében tűnik a legnehezebbnek. Ennek a mondatnak például:

(23) *A preposition is a bad thing to end a sentence with.*

több jó, nyelvileg pontos magyar fordítása is könnyen megadható. Íme néhány:

(24) *Rossz/csúnya/nem szép dolog a mondatot elöljárószóval befejezni.*

(25) *Nem jó/nem szép, ha a mondat(unk) végén (egy) prepozíció van.*

(26) *Nem szép, ha a mondatunkat prepozícióval fejezzük be.*

(27) *Nem jó, ha a mondat végére tesszük a prepozíciót.*

(28) *Ne elöljárószóval fejezzük be a mondatunkat!*

A fenti mondatok bármelyikét gond nélkül elfogadhatjuk az angol mondat fordításának. Mégis hiányérzetünk van: a nyelvileg pontos fordítások ellenére valami hiányzik a magyar mondatokból, ami az angol mondatban benne van. Nevezetesen az, hogy az angol mondat úgy helyteleníti a mondat végére rakott prepozíció használatát, hogy ezt a tiltást tartalmazó állítást a mondat végére rakott a *with* ('-val/-vel') prepozícióval fejezi ki. A mondat tartalma (a benne szereplő tiltás) és formája (a végére tett *with* prepozíció) között tehát ellentmondás feszül, és mint tudjuk, ez minden paradoxon lényege. A mi nyelvünkben viszont nincs prepozíció, a magyar mondatok ezért – noha kétségtelenül nyelvi szempontból pontos fordításai az eredeti mondatnak – valami furcsa hiányérzetet hagynak a magyar olvasóban.

Hogyan vélekedjünk ezekről a „megoldásokról”?

(29) *A magyarban a főnévi igenév mindig -ni-re végződik, például: menni, jönni, enni, néni.*

(30) *A magyar nyelvben vannak ún. ikes igék, íme ezek közül néhány: eszik, iszik, alszik, ladik, kuvik.*

Jogosan mondhatnánk, hogy a (29) és (30) nem tekinthetők az eredeti angol mondat fordításainak, hiszen nyelvi egyezésnek nyoma sincs bennük az eredetivel. Az előbb említett hiányérzetünket mégis megszüntetik. Felmerül a kérdés: ha egy szövegben fordul elő az angol mondat (például az egyik szereplő viccesen mondja a másiknak), akkor melyiket lenne célszerű a magyar fordítónak alkalmaznia? Ha erre a kérdésre azt válaszoljuk, hogy az utóbbi kettő valamelyikét, akkor ezzel hallgatólagosan azt **is** elfogadjuk, hogy a (23) és a (29) mondatok egymás fordításai.

Hogy ez a két mondat **lehet** egymás fordítása, azt egy nyelvész vagy szemiotikus aligha fogadná el, de egy gyakorló fordító valószínűleg kapásból igent mondana rá. Itt is kitűnik a szempont fontossága. Bár a fenti két mondat nyelvileg még csak nem is hasonlít egymásra, a funkció szempontjából lehetnek egymással ekvivalensek.

Nézzünk egy bonyolultabb példát, ezúttal egy regény szövegéből. Az alábbi mondat Jerzy Kosiński – lengyel nevű, de amerikai író – *The Hermite of the 69th Street ('A 69. utcai remete)* című, 1988-ban megjelent regényében olvasható:

(31) *LIVE spells backward into EVIL, while EROS reverses SORE. And we should never forget the SIN in SINCERE or the CON in CONFIDENCE.*

(32) *Az ÉLET visszafelé olvasva GONOSZ, EROSZ pedig megfordítva BÁNAT. És soha ne felejtjük el a BŰN-t az ŐSZINTESEG-ben és az ÁTVERÉS-t a BIZALOM-ban.*

A (32) mondat kétségtelenül nyelvileg pontos fordítása (31)-nek. Mégis kizárható, hogy a regény – egyelőre még nem létező – magyar fordításában az idézett szövegrész **ebben a formában** fog szerepelni. A szövegrészlet ugyanis azt akarja kifejezni, hogy az éremnek mindig két oldala van: a jó mindig együtt jár a rosszal, a fény a sötéttséggel, a jóságban benne rejlik a bűn, az őszinteségekben a hazugság stb. Nyilvánvaló, hogy a regény más nyelvű fordítóinak – ehhez a részhez érve – saját nyelvükben olyan metanyelvi szavakat kell keresniük, amelyek képesek a célnyelven is visszaadni ezt az ellentétet. Így járt el a regény francia fordítója, Fortunato Israël, akinek francia műfordításában (*L'Ermitte de la 69e rue, Paris, Plon, 1993*) a (31) mondat ebben a formában szerepel:

(33) *Il suffit d'un L en plus pour que VIE devienne VILE et un I en moins pour que AIMER devienne AMER et il ne faut pas oublier que dans VOLUPTÉ il y a VOL, ni le MENT de l'ATTACHEMENT.*

E mondat nyelvileg pontos magyar fordítása:

(34) *Elég hozzátenni egy L-t ahhoz, hogy az ÉLET-ből HITVÁNY legyen, elég elvenni egy I-t, és a SZERETNI-ből máris KESERŰ lesz és nem szabad elfelejtenünk, hogy a KÉJ-ben benne van a LOPÁS, a RAGASZKODÁS-ban pedig a HAZUDIK.*

A regény potenciális magyar fordítója a (32) és a (34) mondatokkal természetesen semmire sem menne: neki ezt a metanyelvi szójátékot **a magyar nyelv eszközeivel** kellene visszaadnia, ami nem kevés fejtörést és igen nagy nyelvi kreativitást igényelne a részéről. A feladat azonban megoldható, mivel – mint tudjuk – a játékos funkció nem egy-egy konkrét nyelv [*langue*] sajátossága vagy kiváltsága, hanem nyelvi univerzálé, magának **a nyelvnek** [*langage*] inherens tulajdonsága. Több magyar változat is elképzelhető, közülük íme az egyik:

(35) *Elég elvenni egy I-t, hogy az IGAZSÁG GAZSÁG legyen, s az ÉLNI-t csak egy F választja el a FÉLNI-től, s ne felejtjük el, hogy az ÖLEL-ben ott rejtőzik az ÖL, éppúgy, mint a VISZONY-ban az ISZONY.*

Ez a mondat – amelynek megszerkesztéséhez egy egyetemi kurzus 10–12 főből álló hallgatóságának mintegy másfél órai közös erőfeszítésére volt szükség – nyelviileg ugyan pontatlan fordítása az eredeti angol nyelvű mondatnak, de az általa, benne kifejezett információt (ugyanolyan tartalommal és stílusban) jól visszaadja.

2. Az ekvivalencia problémája

2.1. A fordítástudomány álláspontja

Némiképp leegyszerűsítve a dolgot azt mondhatnánk, hogy a fordítástudomány szerint két, különböző nyelvű mondat akkor tekinthető egymás fordításának, ha **ekvivalensek**. Az ekvivalencia kategóriájára számos definíciót és felosztást találhatunk a fordításelméleti szakirodalomban. Az azonban nem derül ki belőlük, hogy az ekvivalencia egy **feltételezett viszony** a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg – esetleg annak valamilyen szintje, összetevője (jelentése, lexikája, mondatfelépítése, stílusa stb.) – között, vagy pedig **létező viszony** két, nem azonos nyelvű szöveg között, amely viszony ezt a két szöveget **egymás fordításává** teszi.

A fordítástudomány angol nyelvű klasszikusa, John Catford szerint „A szöveg-ekvivalens [...] bármely célnyelvi egység (szöveg vagy szövegrész), amely megállapítottan [*is observed*] egyenértékű egy adott forrásnyelvi egységgel (szöveggel vagy szövegrésszel)” (Catford 1965: 27). A kissé tautologikusnak tűnő megfogalmazás és a „megállapítottan” kifejezés homályossága rávilágít a helyzet bonyolultságára, és ebben a vonatkozásban az eltelt csaknem fél évszázad során sem jutottunk túl sokkal előbbre. Eugene A. Nida és Charles Taber „dinamikus ekvivalencia”-fogalma és az általuk alkalmazott kifejezés, a „legközelebbi természetes megfelelő” [*the closest natural equivalent*] (Nida & Taber 1969: 12) hasonlóképpen túl tág és meglehetősen homályos kategória.

Kérdéseink viszont továbbra is ugyanazok: ki és milyen kritériumok alapján dönti el, hogy mi tekinthető egy másik mondat fordításának, vagyis mikor ekvivalens két, különböző nyelvű mondat? Olyan kérdés ez, amelyre a számtalan szubjektív összetevő miatt csak igen nagy nehézségek árán lehet teoretikus érvek alapján válaszolni. Ha megpróbálunk elvonatkoztatni a szubjektív összetevőktől, akkor – ahogy a Catford-idézet esetében is láttuk – állandóan szembekerülünk a körbenforgó érvelés, a tautológia veszélyével. Könnyen kijelenthetjük, hogy valamely forrásnyelvi mondat fordítása az a célnyelvi mondat, amely ekvivalens vele. De milyen kritériumok alapján dönthetjük el, melyik az a célnyelvi mondat, amely ekvivalens az adott forrásnyelvivel? És mi a helyzet akkor, ha több ilyen célnyelvi mondat is van, és nem tudunk közülük választani? Ha erre a kérdésre azt válaszoljuk, hogy az a célnyelvi mondat ekvivalens a forrásnyelvi mondattal, amely ennek a mondatnak a (pontos, hű, adekvát stb.) fordítása, akkor egyrészt érvelésünk körben forgó, hiszen az ekvivalenciát a fordítással, a fordítást pedig az ekvivalenciával határoztuk meg, másrészt válaszunk implicit módon tartalmazza azt az állítást – amelyet egyébként a fordítói gyakorlat is lépten-nyomon megcáfol –, hogy egy adott forrásnyelvi mondatnak

csupán egyetlen, minden szempontból hű és helyes fordítása lehet a célnyelven.⁹ Hogy kiléphessünk ebből a körbenforgó okoskodásból, ahhoz előzőleg definiálnunk kellene (mégpedig független kritériumok alapján) **vagy** a fordítást, **vagy** az ekvivalenciát (sőt még a mondatot és a szöveget is). Ez azonban, úgy tűnik, meglehetősen reménytelen vállalkozás. Összeállíthatunk kérdőíveket, tesztek is annak felmérésére, hogy az egyes célnyelvi befogadók több változat közül melyiket tartják egy adott forrásnyelvi mondat fordításának, az ilyen felmérések azonban visszacsempészik az elemzésbe a szubjektív összetevőket, és az eredmény nagymértékben függ olyan (nehezen meghatározható vagy körülírható) tényezőktől, mint az általános intelligencia, szövegérzékenység, műveltség, nyelvtudás stb., nem beszélve arról, hogy maga az „indoklás” is sokszor teljesen intuitív, irracionális érvek alapján történik: az egyes befogadók saját belső **normáikhoz** viszonyítják az eredményt. Tudomásul kell vennünk, hogy mind a fordítás, mind az ekvivalencia olyan empirikus kategória, amelyekről ismereteket szerezni csakis a **praxis**, a fordítási gyakorlat alapján lehetséges, és nem járható az az út, amely valamely definíció vagy kategória keretei közé próbálja meg valamiképpen „bepréselni” őket.

2.2. A fordítási gyakorlat és a befogadó felől

Megint vállalva a túlzott leegyszerűsítés veszélyét, azt mondhatjuk, hogy az ekvivalencia fogalma a fordítási gyakorlat és a recepció felől nézve is teljesen használhatatlan: túlságosan tág, túl megfoghatatlan, túl szétfolyó kategória, sem a gyakorló fordítók, sem az olvasók, a befogadók nem tudnak vele mit kezdeni. Olyan, mintha foglyul akarnánk ejteni a patak vizét: valahányszor belemarkolunk, a víz minden alkalommal reménytelenül újra és újra kicsorog az ujjaink közül. Ennek bizonyítására talán elég lesz egyetlen példa is. El tudjuk-e képzelni, hogy az alábbi két szöveg **ugyanannak** az eredeti szövegnek (egy japán nyelvű haikunak) ekvivalens magyar és angol fordítása?

Nézzük először a magyar fordítást, Kosztolányi Dezsőtől:

*TÓ
Öreg halastó szendereg a langyos
magányba némán... Most beléje cuppan
loccsanva egy loncsos varangyos.*

És most lássuk James Kirkup angol fordítását:

*pond
frog
plop!*

Hangsúlyozzuk, hogy mind a két fordítás ugyanarról az eredetiről készült, Matsuo Basho (1644–1694) japán haiku-költő talán legismertebb, „békás” haikujáról.¹⁰

⁹ Németh László írja *A kísérletező emberben*: „Olyasmit kezdek hinni, mintha minden mondatnak csak egyetlen helyes megoldása volna, s ha a prózafordítás matematikáját pontosan ismerné, ugyanazt a szöveget egy embernek két különböző időben – sőt még két embernek is – ugyanúgy kellene lefordítani. Ez bizonyára illúzió – teszi hozzá –, de érdemes megvizsgálni az okát” (Németh 1963: 319–320).

¹⁰ Lásd erről részletesebben: Albert 2011: 107–124.

Elképzelhető lenne-e ez a két szöveg mint egymás fordítása? Lehetne-e fordítása a magyar versnek az angol, és lehetne-e fordítása az angol versnek a magyar? Másként megfogalmazva: elképzelhető-e Kosztolányi fordítása a James Kirkup-szöveg magyar eredetijeként, és lehetne-e Kirkup fenti három soros verse a Kosztolányi-féle vers „eredetije”? Mindkét kérdésre egyértelmű **nem** lehet csak a válasz: a magyar szöveg inkább egy Kosztolányi-vers, amelynek a Kirkup-féle három szó aligha jöhetne szóba mint „angol fordítása”, de a Kirkup-féle „versnek” még ennél is kevésbé lehetne a Kosztolányi-szöveg a magyar fordítása. Ezt az angol változatot egyébként is csak meglehetősen nagy rátartással nevezhetnénk költeménynek, mivel poézis gyakorlatilag nincs benne. Azt azonban nyugodtan kijelenthetjük, hogy egyik fordító megoldása sem haiku, hiszen a magyar vers 31 szótagból áll, az angol pedig 3-ból, márpedig egy haikunak nagyjából 17 szótagosnak kellene lennie. Jóval nehezebb válaszolni arra a kérdésre, hogy fordítása-e az eredeti japán haikunak a magyar és az angol változat? Valószínűleg sokféle válasz születne erre a kérdésre, a többé-kevésbé bizonytalan elfogadástól a teljes elutasításig: ez alapvetően megítélés kérdése. Az olvasó a saját normái szerint fog dönteni, a maga szubjektív értékítéleteivel, intuíciójával, irracionális megérzéseivel stb., és talán nem tud (vagy nem is akar) egyértelműen állást foglalni. Mindez jól tükrözi az ekvivalencia fogalmának megfoghatatlanságát, pontatlanságát, bizonytalanságát. Ezért a nyolcvanas évek elején a különböző szerzőknél felbukkannak más elnevezések is: a forrásnyelvi szövegnek való megfeleléssel, az adekvátsággal (*adequacy*) együtt megjelenik a célnyelv követelményeinek való megfelelés, a helytállóság/helyénvalóság (*appropriacy*) és az elfogadhatóság (*acceptability*) pragmatikai követelménye is. A fő problémát az jelenti, hogy e kategóriák között meglehetősen nehéz pontos határvonalat húzni.

2.3. Konklúzió gyanánt

El kell fogadnunk, tudomásul kell vennünk, hogy arra a kérdésre: mikor tekinthető két, különböző nyelvű mondat egymás fordításának, sem a fordítástudomány, sem a befogadó nem képes egyértelmű választ adni. A fordítástudomány az **ekvivalencia** fogalmán keresztül próbálta megközelíteni a problémát, de ez a törekvése – ma már látjuk, és az okait is – zsákutcának bizonyult. Az ember, az olvasó, a befogadó döntése pedig nem tudományos érveken nyugvó, azokkal alátámasztott bizonyítás, hanem csupán saját belső normáin alapuló szubjektív vélekedés.

Ha mégis állást kell foglalnunk, akkor előzőleg mindenképpen célszerű tisztázni néhány dolgot:

- a) Ember vagy gép által produkált fordításról kell-e döntenünk?
- b) Kontextus nélküli rendszermondatról („langue” mondatról) vagy egy szöveg (mindenféle kontextussal rendelkező) mondatáról van-e szó?
- c) Milyen **szempontok** alapján kell a döntést meghoznunk? Amint láttuk, egy mondat valamilyen szempont (például a funkció, a stílus vagy a kommunikációs szándék) alapján **lehet** (elfogadható) fordítása egy másiknak, míg más (például nyelvi, szemiotikai) kritériumok alapján nem.
- d) Tekintetbe kell vennünk azokat a nehezen meghatározható **normákat**, amelyek alapján a befogadó dönt ebben a rendkívül bonyolult kérdésben. A gyakorlat azt mutatja, hogy minél tapasztaltabb egy fordító vagy kontrollszerkesztő, annál óvatosabb a válaszadásban. Általában nem szívesen foglal állást kategorikusan, inkább **viszonyít**: ez vagy az a megoldás ilyen és ilyen szempontok alapján jobb,

szebb, pontosabb, stílusosabb stb. lenne. E szempontok legnagyobb része azonban nem nyelvi, hanem nyelven kívüli (esztétikai, pragmatikai stb.) természetű.

- e) Nem szabad lebecsülni az irracionális, **szubjektív** tényezők szerepét. A befogadók döntéseit nagy mértékben meghatározzák az olyan tényezők, mint a nyelvtudás mértéke és mélysége, a nyelv- és szövegérzékenység, az általános műveltség, a tájékozottság, de befolyásolhatják olyan (nehezen mérhető és állandóan változó) pszichológiai összetevők is, mint a fáradtsági szint, az ideg- és lelkiállapot, a pillanatnyi hangulat stb.

Irodalom

ALBERT Sándor 2011. *A fővenyre épített ház: a fordításelméletek tudomány- és nyelvfilozófiai alapjai*. Budapest: Áron Kiadó.

ALMÁSI Miklós 1992. *Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófiák labirintusában*. Budapest: T-Twins Kiadó.

CATFORD, John 1965. *A Linguistic Theory of Translation*. Oxford: Oxford University Press.

JASPERS, Karl 1987. *Bevezetés a filozófiába*. Szathmáry Lajos fordítása. Budapest: Európa.

NIDA, Eugene A.–Taber, Charles R. 1969. *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: E. J. Brill.

NÉMETH László 1963. A javító toll nyomában. In: *A kísérletező ember*. Budapest: Magvető. 368–384.